

БОРИС ГРІНЧЕНКО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ КІНЦЯ ХІХ СТ. (ПОЛЕМІКА ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ З МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ)

Кінець ХІХ ст. позначився для українських земель по обидва боки австрійсько-російського кордону подальшим зростанням національно-визвольного руху. Перед національно свідомою інтелігенцією стояли нагальні питання, що потребували мужньої та щирої відповіді: подолання стіни між інтелігенцією та народом, конкретні способи служіння освічених українців національній справі, віднайдення й формулювання українського загальнонародного ідеалу, включення до порядку денного вимоги політичної самостійності України та її практична реалізація.

У цьому зв'язку особливо уважного прочитання заслуговує дискусія, яку вели в 1892-1893 рр. два діячі українського національно-культурного відродження – тоді молодий педагог, майбутній класик української літератури, уславлений етнограф, фольклорист, філолог, укладач і автор багатотомного «Словаря української мови» Б.Д. Грінченко (1863-1910) і видатний політолог, історик, філософ і публіцист М.П. Драгоманов (1841-1895), найавторитетніша постать в тогочасній українській політичній думці. Попри те, що твори М. Драгоманова написані в публіцистично-полемічній формі, йому вдалося виробити досить струнку і послідовну політичну теорію. Її характерними рисами стали орієнтація на Західну Європу, переконаність в незворотності поступального розвитку людства, прагнення розглядати долю та перспективи української нації в нерозривному зв'язку зі світовою історією, поєднання глибокого наукового аналізу з політичною та національною пристрасністю, любов до власного народу з одночасною пропагандою космополітизму та неприйняттям ідеї національної виключності, пропаганда необхідності політичної складової визвольних

змагань українців, поєднання ідеї національного і соціального визволення [19, с. 240].

В часи полеміки Драгоманов продовжував життя вимушеного емігранта (в 1876-1889 рр. перебував переважно в Женеві, а з 1889 до кінця життя (1895 р.) – в Софії, де був професором новоствореного університету. За кордоном він розгорнув потужну діяльність по ознайомленню європейської громадськості з історичною долею і культурою України. Очевидно, з повним правом у листі до Київської громади Драгоманов зазначав: «3/4 всього, що за останні 15 років писалося на чужих мовах про Україну, написав я, або написане з приводу моїх публікацій і за моєю ініціативою». Якраз у болгарський період учений написав останні узагальнюючі праці, зокрема «Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну», як відповідь на «Листи» Б. Грінченка (Вартового) [21, с. 6-7].

Позитивістська філософія, що мала великий вплив на політичні погляди М. Драгоманова, значною мірою зумовлювала і систему пріоритетів його політичної діяльності. На думку М. Шаповала, своїм першочерговим завданням він ставив створення такої програми дій, виконання якої забезпечило б реалізацію ідеалу організації суспільного буття – без начальства [23, с. 48]. Розробку цього плану М. Драгоманов вважав своїм призначенням, особистою історичною місією. Це значною мірою зумовило не лише його погляди та практичну діяльність, але й ставлення до сучасників, їхніх ідей і програм. Розуміння цього факту дозволяє пояснити багато фактів з життя Драгоманова, між іншим його полеміку з Грінченком. На цей один з провідних мотивів дій вченого звертає увагу А. Круглашов: «Практична діяльність Драгоманова невіддільна від його намагань дати співвітчизникам, сучасникам таку програму політичної праці, котра враховувала би досвід минулого, відповідала потребам сучасності та брала до уваги можливості майбутнього. Це була більш ніж амбіція, це було глибоке переконання у своєму покликанні знайти відповіді на важливі запити

суспільства, нації, цивілізації. Таке «інтелектуальне місіонерство», що відчутно позначилось на самооцінках Драгоманова, на його вимогах до своєї праці в останні роки життя не могло не впливати на якість і зміст драгоманівських політичних поглядів» [16, с. 8].

Свою історичну місію М. Драгоманов не обмежував ні Україною, ні Російською імперією. Його думка охоплювала історичний процес всієї Європи і світу в цілому. Україна ж, в силу особливостей своєї історії, була лише однією з найбільш зручних територій для реалізації того, що він вважав метою світової історії – звільнення людини і людства. За Драгомановим, стратегічна мета розвитку людства полягає в забезпеченні якнайкращих умов для вільної самореалізації особистості. Однак усі люди від природи прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й до спілкування та об'єднання, де ці інтереси лише й можуть бути реалізованими. Основними формами таких об'єднань, які не порушують суверенітету особистості, є громада чи товариство. Вони протистоять державі, як добровільні форми об'єднання насильницьким. Громада мусить бути об'єднанням вільних людей. Головною відмінністю громади від держави є те, що вона добровільно об'єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Лише переконання, апеляція до розуму і совісті є допустимими засобами нав'язування волі колективу одиниці. Громадський устрій, на думку вченого, є найоптимальнішою формою поєднання особистих та групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов'язку. Драгоманівська думка йде від індивіда до об'єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань індивідів – громад. «Анархічні ідеали привели Драгоманова до федералізму. Це найвідоміша частина його політичної філософії. Кожен, хто взагалі чув про Драгоманова, знає, що він був федералістом. Вважають, що його метою була федералізація Росії, але насправді цей федералізм був універсальним принципом. Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи

і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати автономізацію суспільства», – відзначав І. Лисяк-Рудницький [17, с. 302].

Федералізм у трактуванні М. Драгоманова виступає не тільки й навіть не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії – індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів і т.п. – сутність якого полягає в їх рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, щоб не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства. «Федералізм мав для Драгоманова особливе значення, – більш глибоке, чим уявлення про майбутній, – близький чи далекий, – устрій Росії. Федералізм соціально-революційних російських організацій не перешкоджав їм бути найбільшими централістами в практично-організаційній діяльності, прихильниками диктатури партії або гуртка. У Драгоманова федералізм був системою не лише соціальною, але і політичною, і культурною, – навіть моральною... Федералізмом пронизано було його ставлення до партій, до людей, до способів і прийомів переконання супротивника. Цей федералізм був заснований на індивідуалізмі, на визнанні в кінцевому рахунку автономної особистості, права якої так само невід'ємні, як і право окремої громади. З цього федералізму випливала з необхідністю боротьба за політичну свободу» [14, с. 94].

Ідея федералізму не була новою в українській політичній думці того часу. Особливу увагу їй приділяв М. Костомаров, вважаючи федеральну організацію держави історичною традицією українців. М. Драгоманов пізніше не раз публічно заявляв себе спадкоємцем ідей Кирило-Мефодіївського товариства 40-х рр., а одного з його головних ідеологів М. Костомарова в «Листах на Наддніпрянську Україну» називав своїм ідейним учителем щодо федералізму.

У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (так званий громадівський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень» [15, с. 35]. Перетворення царської Росії, Європи і всього світу на основі федералістичної ідеї, на думку М. Драгоманова, є тим засобом, який дозволить реалізувати головну мету всього суспільного розвитку. Адже людство все більше перетворюється з обособлених національних організмів на єдине ціле, в існуванні якого тільки й можна зрозуміти напрямок прогресу та його зміст.

Українці, вважав учений, також відіграють певну роль в загальнолюдському прогресі. Хоча Україна і втратила державність, однак в умовах тогочасного світу вона має і ряд суттєвих переваг. Державність, на думку М. Драгоманова, для кожного народу дає суттєві переваги, головна з яких – можливість самостійно вирішувати власні проблеми. Однак сама по собі вона не дає простим людям суттєвих переваг у забезпеченні їхніх прав і свобод. Головною особливістю сучасного йому етапу світової історії вчений вважає те, що «тепер вже люде переросли державні спілки й прямують волею й неволею до якихось інчих. Тепер вже показалось, що і в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі, багаті, й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як П. Американська Спілка) більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські» [11, с. 111-112]. Українці давно вже втратили державність, а разом з нею і експлуататорські класи, що робить їх надзвичайно сприятливими для ідей федералізму та громадівського соціалізму. «Ми думаємо, що наша Україна, котра немає ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне від природи мужицтво, – залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні, варто працювати громадівцям, а найбільш тим, котрі зросли в Україні» [11, с. 121].

Залучення української інтелігенції до справи визволення народних мас Драгоманов вважав одним із головних завдань свого життя. Безелітність української нації імпонувала вченому тим, що внаслідок цього вона була більш сприйнятною до ідей побудови майбутнього суспільства на принципах соціальної справедливості, вільного розвитку особистості, гарантування її прав і свобод. Однак він добре розумів, що без провідної верстви, освічених провідників народні маси не зможуть добитись реалізації омріяного ним суспільного ідеалу. Саме тому він висуває досить жорсткі вимоги до української інтелігенції, вимагаючи від неї навіть певного самозречення в ім'я майбутнього народу: «Письменний Українець, по більшій частині працює на кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазяйнувати на Україні не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з Українцями, не кажучи вже про тих, котрі тільки й думають, як би пожитись з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через те ці люде між письменними Українцями, котрі не хочуть, щоб все де далі більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, – мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському – єсть видаток з української мужицької скарбівні, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки» [11, с. 125].

І. Франко, говорячи про вплив драгоманівської пропаганди на українську освічену молодь, її дійсний зміст і мету, писав: «Це не більше, не менше, як пропаганда саме ідеї національної окремішності України, необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві» [22, с. 446].

М. Драгоманов не є принциповим прихильником чи противником націоналізму як ідеї та політичного руху. Він зазначає, що його (націоналізм)

необхідно оцінювати, як і всі інші явища суспільного життя, виходячи з конкретних історичних обставин та можливих наслідків для реалізації головної мети розвитку людства – емансипації особистості. Він розрізняє націоналізм націй пануючих, що пригнічують інші народи, і націоналізм пригноблених, що борються з свободою. Націоналізм, як прояв національності пригнобленого народу може стати складовою загальнолюдського прогресу. «Національність – це прив'язаність у власному народі до того, що робить його найбільш уражаючу ознаку, значить і до того часу історії, народ імпував другим, до того устрою, культурного і соціального, який був тогді, як нарід найменш підпадав впливові других. Націоналізм має в собі підставу у тих інстинктах, котрі виробили у східних народів жидівство, китаїзм і т.д. От од чого націоналізм і у наші часи дуже легко зростається з воєнним духом. От од чого націоналізм у французів і німців зростається з імперіалізмом ... у італіянців ріднився з поклонами Римській імперії, а то й самому папству (неогвельфізм), у поляків і венгров – з олігархізмом, у великорусів – з царизмом і т.д. Коли нація яка попалась у неволю або стратила власну державу, то націоналізм зростається з поривами до волі, становиться більш демократичним – і це тільки й дає йому прогресивну силу в XIX в.» [10, с. 151].

Однак національні домагання не повинні заступати собою питання соціального звільнення пригноблених мас, створення умов для всебічного розвитку індивіда, незалежно від його національного, расового, соціального походження. Саме тому, на думку М. Драгоманова, українські соціалісти, підтримуючи ідею національного звільнення українців не повинні орієнтуватись на націоналізм як ідеологію: «... кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставляє людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависті до других національностей» [9, с. 455-56].

Висновок про необхідність домінування загальнолюдських інтересів над національними М. Драгоманов робить внаслідок тривалих досліджень людської історії, особливостей соціального, національного, державно-політичного життя європейських народів. «... правдолюбива людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти одної. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям» [12, с. 469]. Як вчений, Драгоманов був добре ознайомлений не лише з європейським історичним процесом, але й з особливостями розвитку інших цивілізацій, що дозволяло йому робити висновок про не обов'язковість окремішнього державного існування для вільного національно буття, у той час як по всій Європі ідея національної держави, необхідності самостійного державного існування набирала сили.

В. Довгич звертає увагу, що на підставі аналізу величезного матеріалу з історії античного Риму, стародавнього Сходу, середньовічної і новочасної Європи, Русі-України М. Драгоманов дійшов висновку про те, що народ може не мати власної мононаціональної, унітарної держави, але вільно розвиватись за умови забезпечення, крім прав особи, і його прав як етносу [4, с. 55]. Держава, навіть національна, власна українська, не була для М. Драгоманова абсолютною ідеєю, вищою цінністю зовсім не тому, що він страждав на якісь комплекси русофільства, «вірності імперії» чи свідомо обрану роль «троянського коня в українському русі». Вчений був твердо переконаний в тому, що епоха державної організації міжлюдських відносин закінчується і в недалекому майбутньому її змінять інші, більш наближені до потреб та інтересів кожного індивіда форми співжиття людей. Однак, як виявилось, далеко не всі сучасники і нащадки вченого повністю розуміли і поділяли його позицію.

За переконанням М. Драгоманова, майбутня Україна буде федерацію вільних громад, що об'єднуватимуть в собі представників різних національностей. Національні громади матимуть надзвичайно широкі повноваження в питаннях організації свого внутрішнього життя, що дозволить їм повно реалізувати свої національно-культурні інтереси не вступаючи в конфлікт з українцями як титульною нацією майбутньої федерації [6, с. 149]. Формування майбутньої вільної федерації громад України повинне відбуватись шляхом не здобуття спочатку національної державної незалежності, а потім соціальних реформ, а через постійну роботу над підривом основних принципів існування держав експлуаторських, до складу яких входять українські землі. Користуватися треба будь якою, навіть найменшою нагодою, для того, щоб держава втрачала свої директивні функції. Як відзначає дослідник А. Круглашов, «Драгоманов надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства, а всі складові політичної системи разом – висловлювали би і втілювали інтереси, волю не нації взагалі, а й громадян як справжніх носіїв суверенітету держави» [16, с. 379].

Шлях постійного «ослаблення держави», особливо російської, М. Драгоманов вважав найбільш оптимальним напрямком діяльності українського національно-визвольного руху, що спирався на ідеї громадівського соціалізму. З одного боку Україна не була готова до швидкої реалізації ідеї національно-державної незалежності, з іншого – спільна боротьба пригнічених мас різних національностей за свої політичні та соціальні права могла, на його думку, значно раніше принести справжнє звільнення українському народу. П. Сохань, зокрема, звертає увагу на те, що «... М.П. Драгоманов добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в етнічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної свідомості народу, ще не була підготовлена до

національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітительську роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Безпосередньою умовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її на федерацію на основі культурно-національної автономії й громадянсько-регіонального самоуправління» [21, с. 8].

У своїх автобіографічних спогадах М. Драгоманов, виходячи з позицій «реальної політики», пояснював свої дії наступним чином: «Будучи соціалістом по своїх ідеалах, я переконаний, що існування цього ідеалу можливо тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому і досягне більш за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Тому що Україна, моя батьківщина, розділена на дві частини – австрійську і російську, і тому що в першій існує відома політична свобода, якої в Росії немає, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можливо приступати до організації власне політичної партії з робітників і селян русинів у союзі з поляками та євреями, у Росії ж потрібно насамперед домагатися політичної свободи; соціалістичні ж ідеї можуть бути розповсюджені в Росії тільки науково-літературним способом. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму» [8, с. 65].

Відмова від «сепаратизму» зовсім не є запереченням права українців на самостійне державно-політичне існування. М. Драгоманов вважає, що власна держава – це лише етап історичного розвитку народу що прямує до загальнолюдського ідеалу існування на принципах громадівського соціалізму. Але «радикалізм» зовсім не протистоїть «українству», він лише бачить далі, і розуміє справжню перспективу та справжній сенс поняття «національне

визволення». Щодо спроб протиставлення «радикалізму» та «українства» М. Драгоманов писав, що «коли мені замітили, що радикали зовсім не хочуть знати українства, я одповів, що, значить, вони тільки плохі радикали, бо радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл» [7, с. 214]. Отже, проголосивши своїм кредо «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», Драгоманов розглядав і українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів.

Для вірного розуміння ролі М. Драгоманова в історії українського національно-визвольного руху цікаві думки залишив один з його послідовників О.Я. Шульгін. У своїх спогадах він писав: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини ХІХ віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені дощенту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпонував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку» [Цит. за: 21, с. 9].

Проте були й інші оцінки і погляди на роль Драгоманова, насамперед з боку нового покоління діячів українського національного відродження, визначним репрезентантом якого на початку 90-х років ХІХ ст. виступив Борис Грінченко, який все більше розумів, що традиційний безполітичний консервативний націоналізм не може виконати функцію національної

ідеології в тогочасних історичних умовах. Одночасно драгоманівські космополітичні ідеї викликали настороженість як своїм радикалізмом, так і розглядом національного питання як вторинного, допоміжного при вирішенні проблеми соціального звільнення українського народу. Ряд українських діячів Наддніпрянщини прагнув знайти інше, порівняно з М. Драгомановим, поєднання національного і соціального. Як зазначає С. Світленко, «... односторонність консервативного націоналізму, як і «космополітизму», усвідомлювалася провідними діячами українського руху 1880-х–початку 1890-х рр. Не можна не помітити, що О.Я. Кониський і Б.Д. Грінченко – ідейні опоненти М.П. Драгоманова, – виступали послідовниками національно-демократичних ідей, які за тих обставин мали виразну історичну перспективу. О.Я. Кониський вбачав шлях розвитку українства не на «космополітичні», «універсальні» цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. «Націоналізм» цього видатного українського народолюбця є не проповідь національної виключності, а національний патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму» [20, с. 159].

Як у Галичині, так і в Наддніпрянській Україні на межі століть виникали таємні організації української молоді, що ставили своєю метою боротьбу за визволення України від всіх форм соціального та національного гноблення. Ідея державної незалежності все більше проникала у свідомість молодих діячів українського руху. За справедливим твердженням П. Соханя, «Б. Грінченко був найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці XIX – на початку XX ст. вийшли на історичну арену, як нова сила, сповнена гарячого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух» [21, с. 10]. Той час було позначено повстанням української

молоді проти старшого покоління, яке вона вважала «українофілами», що через побоювання та конформізм щодо влади не робили нічого для поліпшення долі своєї країни, а між собою розмовляли російською мовою. Проголосивши себе свідомим, національно-активним українством, продовжувачами патріотичної справи Т. Шевченка, повстала молодь заснувала в 1891-1892 рр. (ймовірно, влітку 1891 р.) таємне товариство – Братство Тарасівців (Тараса Шевченка), яке виступало за національну активність українців, прагнучи до визволення українського народу від російського панування та до автономії всіх народів імперії. Братство об'єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів та інших культурно-освітніх діячів.

У сучасній історіографії Братство Тарасівців часто розглядається як перша українська організація, що стояла на засадах повної самостійності України. Її учасники дали клятву на могилі Т. Шевченка всіма засобами поширювати серед українців ідеї Великого Кобзаря. В. Шаян у передмові до лондонського 1967 р. видання праці М. Міхновського «Самостійна Україна» писав про ініціаторів заснування братства: «Було їх тільки чотирьох: Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич, усі три з Харкова, та Віталій Боровик із Києва» [18, с. 7]. Осередок Братства був у Харкові, а згодом, після низки арештів у 1893 р., у Києві, з групами в Одесі, Полтаві, Лубнах, на Кубані. Серед його членів були Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Міхновський, Є. Тимченко, М. Вороний, О. Черняхівський, В. Шемет, В. Боржковський, М. Дмитрієв, М. Кононенко, В. Совачів, В. Степаненко та інші.

Ідеологічні основи Тарасівців очевидно розробив І. Липа (проголошені у Харкові на Шевченківських поминках у лютому 1893 р.). Дещо доповнені, вони були анонімно надруковані у львівському журналі «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців» (з французької буквально – «сповідання віри», в даному контексті – сукупність переконань, поглядів [1]). І хоч це товариство проіснувало недовго (харківська організація його була

розгромлена царизмом уже через рік – 1893 р., а київська проіснувала до 1898 р.), воно відіграло певну роль в активізації українських культурно-визвольних змагань в часи, коли під тиском царизму старогромадівське українофільство почало занепадати.

У програмі товариства було чітко визначено, що воно орієнтується на ідею самостійної, суверенної й неподільної української держави у формі федерації Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані і Галичини, рівної серед рівних, вільної між вільними, «без пана і хама» і без класової боротьби в майбутньому. Метою цієї держави повинно було стати усупільнення поверхні і надр землі, великого промислового виробництва та оптової торгівлі, свобода віросповідання, відділення церкви від держави, загальна безкоштовна і обов'язкова освіта, створення національної армії.

У «Profession de foi молодих українців», заявлялось про те, що «... ми, яко космофіли ... що любимо усіх людей й бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати за-для користе людности ще одну вільну духом одиницю» [Цит. за: 2, с. 26-27]. Такий висновок з посилань на «космофільство» в його драгоманівському трактуванні, був новим в українській політичній думці. Національне не протиставлялось загальнолюдському, а трактувалось як його своєрідний і самоцінний вияв.

Саме тому автори цього маніфесту української національно свідомої молоді писали: «... мусимо працювати в дусі такого заснованого на моральному і науковому ґрунті ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля» [Цит. за: 2, с. 30]. «Ми мусимо дбати», – говорилось у цій програмі, – про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в

родині, в усяких справах, як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносінах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському». [Цит. за: 2, с. 31].

Для здобуття свободи власного народу тарасівці були готові до боротьби: «... Кожна велика ідея вимагає духовної сили. З міцною душею, повним почуттям і послідовністю ми поставимо нашу національну справу так, що вона не залежатиме від сьогоднішніх обставин і виробимо з себе українську інтелігенцію в самому високому розумінні цього слова». Своім політичним кредо вони проголошували визнання Російської імперії загарбником України і те, що справедливе розв'язання соціальних питань можливе лише за умови створення повністю незалежної української держави, задля майбутнього якої вони були готові віддати всі свої сили та вміння [Цит. за: 2, с. 31].

На підпільному з'їзді 1893 р. тарасівці прийняли рішення перейти від організаційно-виховної роботи до політичних акцій. Але в квітні проти чільних діячів товариства почались репресії, багато з учасників були заарештовані і вислано за звинуваченням в «українофільській пропаганді», хоча про існування таємної організації поліція так і не довідалася. Повсякденна культурно-освітня робота по українізації народу була необхідна тарасівцям, на їхню думку, насамперед для консолідації всього населення України, подолання роз'єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, щоб, за словами Б. Грінченка, «виробилася з української нації одна національно самосвідома освічена громада»; тобто, було досягнуто об'єднання всіх українців як тих, що під Росією, так і тих, що в Галичині та Буковині. Вона потрібна їм і для того, щоб, за їх переконанням, кожен українець щоденними фактами свого життя завжди умів і мав можливість «відрізнати свою націю від інших і підносити національне питання й право Вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо».

Полеміка між Б. Грінченком і М. Драгомановим (відповідні цикли статей Грінченка «Листи з України Наддніпрянської» та Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну» друкувалися у вересні 1892 – травні 1893 рр.) охоплювала настільки широке коло пекучих проблем, намітила такі перспективні та комплексні підходи до їхнього розв'язання, що тодішні думки двох видатних українців цілком зберігають свою актуальність і тепер. «Листи» Б. Грінченка за підписом «П. Вартовий» спочатку були опубліковані в 1892-1893 рр. у газеті «Буковина», що друкувалася в Чернівцях (Північна Буковина входила тоді до складу Австро-Угорської імперії). Ця газета, редагована С. Дашкевичем, підтримувала народовців. Вона опублікувала вісімнадцять листів (розділів) і частину відповіді Драгоманова. Не обстоюючи певної позиції, газета схилилася на бік П. Вартового. Газета мала обмежене поширення поза Буковиною. Як стверджує А. Жуковський, друге видання Грінченкових «Листів», цього разу у вигляді окремої книжки, з'явилося в Києві після Лютневої революції 1917 р. Проте через воєнні обставини часів Першої світової війни вона знов-таки мала обмежене поширення, тому ідеї Б. Грінченка залишалися відомими лише вузькому колу людей. (Бібліографічні довідники згадують ще одне видання, що вийшло у Львові 1892 р., але А. Жуковський не впевнений, чи воно справді існує [13, с. 20].

«Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова мали ширше розповсюдження. Перше видання у вигляді статей з'явилося в органі галицьких радикалів «Народ», що друкувався в Коломиї та Львові у 1893 та 1894 рр., а деякі «Листи» були опубліковані в «Буковині» 1894 р. Крім того, редакція журналу «Народ» об'єднала «Листи» Драгоманова у книжці, надрукованій 1894 р. у Коломиї. Третє видання було опубліковане Українською партією соціалістів-революціонерів за редакцією М. Залізняка у Відні 1915 р. Четверте видання вийшло 1917 р. під час революції у Києві. Наступне видання побачило світ у зібранні літературних та публіцистичних творів Драгоманова у Києві 1970 р. і містить п'ять перших листів із загальної

кількості вісім. Отже, «Листи» Драгоманова були розповсюджені набагато ширше в різних середовищах: галицькому в Австро-Угорщині, серед віденської еміграції, у Києві за часів Української національної революції і, нарешті, в Українській РСР [13, С. 20-21]. Нарешті, вже в часи сучасної української незалежності «Листи» Б. Грінченка та М. Драгоманова увійшли до окремої книжки, в якій вони вперше подаються в повному обсязі (Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – 286 с.).

Діалог Б. Грінченка та М. Драгоманова 1892-1893 рр. цілком логічно вписується в контекст тогочасних ідейних національних змагань, коли українська інтелігенція найперше дискутувала питання російсько-українських взаємин у літературі й політиці. М. Драгоманов захищав російську літературу й прагнув показати її позитивний вплив у Галичині. Полеміка на шпальтах буковинсько-галицьких видань засвідчила, що на той час, у зв'язку з реакційною політикою російського царизму щодо українського народу, який забороняв розвиток його національної освіти і культури, українці мали можливість видавати книжки й періодику рідною мовою лише на землях, що входили до Австро-Угорщини (не випадково Галичина кінця XIX – початку XX ст. перетворюється на своєрідний П'ємонт українського національного відродження).

З іншого погляду, це була полеміка між двома діячами національно-культурного руху, що уособлювали фактично погляди двох поколінь (1863 р. М. Драгоманов закінчив Київський університет, а Б. Грінченко тільки народився). Отже вона певним чином знаменувала згаданий перехід українського національного руху від так званого старогромадівського українофільства до більш організованої і політично цілеспрямованої боротьби нового покоління борців за національно-культурну і державну незалежність України.

За справедливим твердженням П. Соханя, «Листи» Б. Грінченка і М. Драгоманова є класичною публіцистикою з питань розуміння і поєднання

національного, інтернаціонального (космополітичного – за термінологією Драгоманова) й соціального в суспільному розвитку взагалі, і, зокрема, проблем історичного шляху національно-культурного самовизначення України та її народу [21, С. 7].

Як уже відзначалося, М. Драгоманова інколи звинувачували, в тому числі й Б. Грінченко, що він нібито не говорив і не прагнув, щоб Україна була незалежною самостійною державою. Насправді це не так. Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління. Проте, рішуче засуджуючи русифікаторську політику царизму, Драгоманов високо шанував російську культуру, підкреслюючи, зокрема, й те, що і європейська культура та ідеї демократизму за тих умов значною мірою приходили в Україну через російську літературу та культуру. Молоде ж покоління тарасівців особливо активно виступало проти помосковлення (русифікації) України. Це фактично було їхнім головним кредо, яке рішуче пропагував і відстоював Б. Грінченко у своїй полеміці з М. Драгомановим у «Листах з України Наддніпрянської».

Звичайно, Б. Грінченко добре знав Драгоманова як одного з провідних діячів українського національно-культурного відродження і його твори. Про захоплення сучасників ідеями Драгоманова та про розчарування в них наступних поколінь писав у своїх спогадах один з відомих діячів українського відродження О. Лотоцький: «Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова, як на учителя, пророка, вождя, – політично-громадський його світогляд, драгомановство було її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова, його поклони перед московськими богами – аж до фактичного пересаджування московської культури на галицький ґрунт – вже не викликали співчуття серед новітньої молоді» [21, с. 11]. На думку, П. Соханя, це була досить влучна і справедлива оцінка як значення Драгоманова в історії України, так і причин його

розходження в поглядах з новим поколінням молодих українців, що відбилося в його полеміці з Грінченком. Отже, й Грінченко фактично належав саме до тієї молоді, яка досить критично ставилась до спадщини М. Драгоманова. У своїх перших дев'яти «Листах з України Наддніпрянської», надрукованих у «Буковині» в 1892 – на початку 1893 рр., він не дискутував безпосередньо з М. Драгомановим, лише раз згадуючи його прізвище і кілька разів опосередковано торкаючись поглядів.

Цікаво, як Грінченко пояснює мотиви свого публічного виступу: «Автор (Б. Грінченко) не може показати ніяких ні наукових, ні навіть ненаукових праць своїх. І не вважаючи на те, він на смілюється не мовчати, а говорити. Він не історик, але він і не хоче бути істориком. Він просто українець з роду, такий, що признається до своєї народності і розумом та серцем розуміє, що значить «любов до рідного краю». Він думає, що любить свій рідний край, він почуває себе членом української нації. І ота любов та оте почування і дають йому право говорити. Не як історик з високості своєї історичної кафедри говорив він, а як, коли тільки сміє він назвати себе сим ім'ям, – як український патріот. Авторowi байдуже до всяких мудрих та немудрих історичних теорій та гіпотез. Він любить свій рідний край не тим, що про нього існують такі чи інші теорії та гіпотези, а тим, що він його любить. Славетна чи ганебна була наша історія, борці за правду чи розбишаки були наші історичні діячі – се його зацікавлює, ні, се його займає зглибока, але се ані побільшить, ані зменшить його любові до рідного краю, до рідної мови. Автор живе тепер і любить свій рідний край такий, який він є тепер, хоче сумувати його горем, боліти його ранами так само, як і радіти його радощами. Вважаючи свою народність за українську націю, автор з любові до цієї нації буде обороняти всякі її права як нації і повставати проти всяких шкідливих їй як нації заходів [3, с. 80-81]. Головним для Грінченка було зробити критичний огляд тогочасного стану справ в українському національному відродженні, а також висловити думки і прагнення щодо активізації боротьби за українську національну справу. Розглядаючи ці

питання в плані історичного минулого й майбутнього, він висловлює свої міркування щодо проблем загальнокультурного розвитку українського народу і, зокрема, змісту таких понять, як український патріот, українська інтелігенція, українська література і процес їх формування, українська мова як основний фактор стабілізації нації тощо.

Тільки з десятого листа Б. Грінченко починає полеміку безпосередньо з М. Драгомановим, критично поставившись до його статті «Література російська, великоруська, українська і галицька». І хоч провідною темою всіх діалогів Б. Грінченка з М. Драгомановим був розвиток української літератури, мови та культури, їхнє ставлення до російської та європейської культур, вони охоплюють також багато питань щодо формування національної самосвідомості, широкий аспект проблем української національної справи в цілому. Стосовно цього вони висловлювали різні міркування, часом і протилежні, а інколи й прямо звинувачували один одного. Спочатку їхня словесна дуель не відзначалася толерантністю, але згодом, переконавшись, що супротивник, власне, теж бореться за українську національну справу, вони порозумілися. І Драгоманов, і Грінченко кожний по-своєму вболівали за долю свого народу, за українську мову, літературу і культуру, бажали їм добра і успіхів, але шляхи до цього бачили різні. (У новітній літературі цілком справедливо відзначається, що Грінченко і Драгоманов безперечно були стратегічними одностайними в тому, що стосувалося проблем розвитку української мови, культурно-освітнього руху, боротьби проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Йшлося лише про різне розуміння конкретних (значною мірою тактичних) питань дальшого розвитку української національної самосвідомості). Позиції Грінченка, представника молодого покоління поборників українського відродження, були значно радикальнішими. Він робив наголос на нагальній необхідності рішучих, активних дій у боротьбі за культурні та національні права українського народу. Натомість Драгоманов підкреслював, що його кредо було та залишається тим же самим:

«Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці». Якщо глибше проаналізувати погляди обох співбесідників, можна прийти до висновку, що в дійсності жодних суттєвих (тим більше непримиренних) суперечностей між ними не виникло.

Хоча в центрі полеміки була українська література, перспективи її розвитку та її стосунки з російською літературою, дискусія не обмежувалась літературою, сягаючи також політики й намагаючись сформулювати конкретну національну програму. Насамперед Б. Грінченко помічає чимало вад у тодішній українській інтелігенції. Зокрема, вона «змосковлює» народ, бо окремі інтелігенти відкривають російські школи в Україні, «розповсюджують московські книжки поміж українським народом і доводять у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє московську літературу по-московському» [3, с. 40]. Якраз за це Грінченко звинувачує в ренегатстві навіть колись духовно близьку для нього людину Христину Алчевську [3, с. 39-41]. (У 1887-1893 рр. подружжя Грінченків проживало в с. Олексіївці Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині Перевальський район Луганської області), де відома філантропка, освітня діячка і письменниця Х.Д. Алчевська в маєтку свого чоловіка, промисловця й одного із засновників металургійної індустрії в Донбасі Олексія Алчевського, відкрила народну школу для селянських дітей, де викладав Грінченко).

У побуті й у творах більшість таких «патріотів» вживає російську мову, побільшуючи тим самим московську літературу та силу тим людям, які намагалися «відняти в нас нашу національність» [3, с. 46]. На думку Грінченка, справжня українська національна інтелігенція «мала, безсила, лінива і не солідарна поміж себе», тому й здається йому оазами серед пустелі. Він насамперед має на увазі «недбалість до гуртової роботи», хоча й бачить існування окремих «лицарських постатей невтомних та щирих борців за рідний край», праця яких є здобутком на ниві національного відродження [3, с. 41]. Українська інтелігенція, – говорить він, – на той час навіть не спромоглася до написання добре розробленої національної («українсько-

руської») історії, яка є дуже важливою для національного самопізнання [3, с. 49-50].

Будучи частиною загальноросійської інтелігенції, українські націонали перебрали собі значну частину її вад: відсутність витримки, впертості для систематичної, щоденної праці, часту зміну ідейно-політичних орієнтирів, відсутність високих суспільних ідеалів і т. ін. [3, с. 51-54]. І українські націонали хитаються, не знаючи, на який шлях ступити – націоналізму чи космополітизму [3, с. 55]. «Загал же, – пише Грінченко, – більше любить балакати, ніж робити. Залюбки балакають про те, що [Україна], мов, бідна, бідна заплакана мати! Нема кому їй і добро вчинити, нема кому пособити!» Але зараз же до сього додають: «Та й як його пособиш при таких обставинах? Аджє...» І почне тут перелічувати, які то тяжкі обставини. Обставини тяжкі, се правда, але вони стають ще тяжчими з того, що всі ці добродії сими балаканнями тільки й виявляють свій патріотизм» [3, с. 41-42]. Вирішальне, ключове питання, що його ставить собі й читачеві Борис Грінченко «Чому ми не досягнемо хоч такої-сякої гармонії в поглядах та в учинках, хоч такої-сякої солідарності?». А ось і спроба відповіді: «Насамперед, мабуть, тому, що українець взагалі натура індивідуалістична. А друге, ось чому. Власне, у нас нема української інтелігенції, а є тільки нарізні українські інтелігенти». Наслідки такого духовно-національного колапсу, за Грінченком, є більш ніж прикрими: «Таким побитом, виходить, що наша негромадськість, розрізненість ... у поглядах родить розрізненість у громадській діяльності, а розрізненість у громадському житті і через те необхідність до всього дорозумуватися самотужки родить розрізненість у поглядах і т. д. без краю» [3, с. 51]. Вихід, як зазначає Грінченко, один: національна єдність, подолання розколу українського народу на (використовуючи тогочасні терміни) «панів» та «мужиків», коли перші забули або не хочуть пам'ятати, що вони українці, а другі, «заклопотані щоденною борнею за шматок хліба», не думають про національні питання. Інакше, зазначає автор, ми будемо увесь час стояти перед лицем страшної

правди: «наш мужик не знає навіть свого національного імені». Отже, слід переходити від красивих гучних слів до копіткої щоденної праці, непомітної, невдячної, але, по суті, єдино потрібної. А саме: доносити до українців хоча б елементарні основи вітчизняної історії; роз'яснювати їм, що вони мають спільні інтереси; прищеплювати рідному народові почуття національної та водночас людської гідності. Якраз через це автор особливо обурювався принизливим для народу «малоросійством», виступаючи за побудову в перспективі відносин із Москвою на засадах справжньої рівноправності, взаємоповаги та вільного вибору. Бо «не тоді добре єднається народ з народом, коли вони родичі, хоч би і близькі, а тоді, коли життя їх укупі – таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спілці найбільш усякої користі, якомога більшого вдоволення своїх потреб як народу, якомога більшого щастя» [3, с. 51].

М. Драгоманов, який також був активним прихильником необхідності культурно-національного просвітництва серед українського народу і фактично все життя присвятив цій справі, проте дещо інакше дивився на шляхи її реалізації, вважаючи за потрібне дотримуватися поступовості, враховувати тогочасні історичні реалії. Розглядаючи ці питання, зокрема формування української свідомості в історичній ретроспективі, він звертає увагу на те, що українська шляхта, з якої в майбутньому переважно й формувалася українська інтелігенція, «ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів різнонаціональних: були в ній і українці, і поляки, волохи, татари, серби, навіть греки і жиди, а потім москалі. Сей увесь різнорідний клас не міг моделюватись по приміру нижчого соціального елементу українського і мусив по силі речей у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей» [5, с. 162]. Ця слушна думка залишається актуальною й тепер і її слід враховувати. Мав рацію Драгоманов, коли стверджував, що нові прогресивні європейські ідеї демократизму й лібералізму, які сприяли освіченню української громади, потрапляли на Україну через столиці

Петербург та Москву, з'являючись у нас спочатку «не в українській одежі, не на українській мові, а на російській». Але ж не менш справедливою є й переконаність Грінченка, що в цьому не провина українського народу, а його біда, спричинена віковичною імперською політикою Росії щодо України.

Б. Грінченко розглядає українську літературу з погляду її внеску в піднесення національної свідомості й констатує, що І. Котляревський, Г. Квітка, П. Гулак-Артемівський, О. Стороженко, А. Метлинський у деяких своїх творах вихваляли російських царів, князів або генералів, гнобителів українського народу [3, с. 55-62]. На його думку, тільки Т. Шевченко цілком присвятив свою творчість своїй країні. Він відкидає твердження щодо впливу М. Костомарова й П. Куліша на творчість Шевченка. Своїми поезіями Шевченко допоміг національному відродженню й формуванню незалежної української нації. Грінченко спростовує імперіалістичні – московські й польські – розрахунки і, слідом за Шевченком, захищає право українського народу на незалежність, вимагаючи такого самого права також для інших слов'янських народів і пропонуючи їм братерську співдружність. Займаючи таку безкомпромісну позицію, Грінченко критикує двозначні твердження М. Костомарова і П. Куліша щодо об'єднання України з Московією [3, с. 62-89].

Б. Грінченко категорично відкидає теорію Костомарова, за якою українська література існує й існуватиме «для домашнього обихода», наголошуючи, що так той «сам скаламутив нашу справу й потьмарив наше національне самопізнання» (М. Драгоманов приєднався до цієї тези Костомарова). Для Грінченка «історія не знає ніяких «підлітератур», ніяких «літератур для домашнього обихода», ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панами й з мужиками» [3, с. 93-94].

Відкидаючи схиляння перед російською культурою, яку, на його думку, вихваляв Драгоманов, що бачить «у російській літературі альфу й омегу всіх

українських ідеалів, становити українську літературу часткою московської...», Грінченко вимагає цілковитої незалежності у сфері культури; він з притиском стверджує, що «українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ» [3, с. 99].

У політичних питаннях Грінченко виходить із переконання, що українці і росіяни – це два різні самобутні народи, і тому український народ так само, як і російський, має законне право на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності [3, с. 66]. І оскільки російський царизм протягом віків використовував помосковлення (русифікацію) українців, щоб позбавити їх національної свідомості і державності, то він висуває від імені молодих українських націоналів-народолюбців тезу, яку рішуче відстоює: «Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що це аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту». Відтак він вважає, що формування національно-свідомої української інтелігенції, яка б взяла в свої руки всю національно-просвітительську роботу серед народу, є першочерговою справою.

В іншому місці Грінченко уточнює: «доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас – і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму». Пояснюючи своє ставлення до всього російського, Грінченко не проголошує себе прихильником ворожнечі, але історичний досвід ілюструє, що «доки існує гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тієї, що гнітить» [3, с. 104].

Поміж активних політичних сил в Україні Б. Грінченко розрізняє три групи. Насамперед, це – українофіли, старі інтелігенти, найчастіше формально зв'язані з українством, але не зв'язані з народом, пасивні й залякані урядом. До другої групи належать радикали, які проповідують любов до народу, дбають про його економічні потреби, але не беруть до уваги національне питання. Третю групу становлять націоналісти, свідомі українці, народовці й ті, кого можна вважати націоналістами. Це нова група, до якої належить сам Грінченко і для якої він прагне накреслити програму. Для нього український народ – це незалежна нація, яка повинна мати всі права, в тому числі й право вирішувати проблеми освіти, культури, економіки, політики і громадські справи. Його прибічники готові здобути всі ці права, за винятком політичної незалежності, від якої вони тимчасово відмовляються, побоюючись репресій. Ця група пропонує також працювати в контакті з іншими неросійськими народами царської імперії» [3, с. 100-104].

Оскільки громадські питання поділяли суспільство на adeptів колективізму і прихильників індивідуалізму, Грінченко воліє стосовно українців – діяти перш за все в галузях культури та економіки, спираючись на власні сили, без зовнішньої допомоги. А для того, щоб досягти успіху в національному плані, треба, щоб це питання стало справою трудящих мас і щоб воно було пов'язане з народним добробутом. Говорячи про Україну, Грінченко включає в неї всі українські провінції: Наддніпрянщину, Галичину, Буковину й Закарпаття. Що стосується українців Російської імперії, то для них треба вимагати конституцію. У висновках Грінченко так визначає свою програму: «Отож на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами «самостійність українсько-руської нації» мусять стояти слова: «конституція в Росії», яко спосіб здобути нові кращі порядки» [...] і «добробут народний, де не буде експлуататорів, ні експлуатованих...» [3, с. 105-112].

«Листи» Б. Грінченка є обвинуваченням проти старих українофілів (М. Костомарова, П. Куліша), вплив яких слабне, але вони мають на увазі, перш

за все, звабливу драгоманівську орієнтацію, яка, на погляд Грінченка, є шкідливою для українського суспільства.

Відповідь Драгоманова узгоджується з його особою – визнаного історика й соціолога, досвідченого полеміста, безжального до своїх ідейних противників. Насамперед він спростовує історичні неточності у дописах Грінченка, його помилкові ідеї та закидає своєму опонентові невідповідне вживання таких термінів, як рабство, демократія, українофільство та ін. Потім він стає на захист критикованих письменників – Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка, яким Грінченко закидає двоєдушність, кажучи, що вони мають одну душу українську, а другу російську. Драгоманов малює панораму українського автономізму та лібералізму, які виявлялися у В. Капніста («Ода на рабство», 1783), у політичній концепції «Історії Русів», у поемі «Полтава» (1828) Пушкіна і в практичний спосіб у діяльності Товариства об'єднаних слов'ян – українського відгалуження декабристського руху. Драгоманов підкреслює, що всі ці вияви української ідеї висловлювалися російською мовою, а іноді й росіянами. Він прагне довести, що український національний рух пов'язаний з російським національним рухом і залежить від нього. Він протиставляє європейський лібералізм та демократію етнографічному українському націоналізму, зв'язаному з мовою, національним почуттям, що має етнічне походження, з вимогою національної незалежності. В усякому разі, за Драгомановим, незалежність без освіти не забезпечує ні лібералізму, ні демократії [5, с. 149-160].

Виходячи з космополітичної концепції з метою перемогти націоналізм та історичний патріотизм, Драгоманов шукає в історії України випадки російсько-українського співробітництва, інколи захищаючи російську політику стосовно України. Він навіть показує позитивні аспекти царизму – визволителя від турецько-татарського та польського ярма. Посилаючись на польсько-українські стосунки, він схвалює присягу гетьмана Б. Хмельницького московському цареві як «акт не тільки натуральний, але цілком національний», тобто вигідний для українців. І навіть заявляє, що

Катерина П «дуже була популярна серед нашого народу, як й інтелігенції» [5, с. 164-172].

Крім того, Драгоманов заперечує створений Грінченком образ поетичного генія Шевченка, який мріяв про національну й незалежну літературу. Для десакралізації ролі Шевченка він намагається довести впливи на нього Куліша й Костомарова і підпирає точку зору останнього, який обмежував українську літературу «хатнім ужитком», тобто призначав її нижчим класам [5, с. 172-181].

Драгоманов подає позитивний підсумок українських досліджень 1870-х рр., періоду, коли панували космополітичні тенденції, і в той же час критикує літературну продукцію 1880-х рр., пройняту націоналістичними ідеями [5, с. 181-188].

Політико-соціальний поділ на три групи, запропонований Грінченком, Драгоманов вважає неповним, він хоче додати групу співробітників «Нової ери», котра вдалася до спроби порозуміння між українцями і поляками в Галичині у 1890-х роках, яка, поза малими здобутками на культурному полі, була сервілістична щодо австрійської політики. Драгоманов солідаризується з програмою групи радикалів, яку надихають інтернаціоналістські космополітичні ідеї, а не національні інтереси, які, на його думку, розбурхують ненависть до інших націй. Він підтверджує свою керівну ідею: «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці». Заперечуючи сепаратистську тенденцію українського націоналізму, він вважає, що «автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії, до котрої у всій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життє і в Росії».

У підсумку Драгоманов пропонує порозуміння між тими, хто обрав вихідним пунктом універсальні ідеї та інтереси, і тими, хто має національні

цілі. Він виключає лише компроміс між прогресом і реакцією, між інтересами цілого народу і каст [5, с. 188-206].

Таким чином, у «Листах» Грінченка і Драгоманова піднято чимало теоретичних питань про зміст різних аспектів культури в цілому та українського культурно-історичного розвитку зокрема, поєднання загальнолюдських і національних інтересів у суспільному житті, роль і значення окремих діячів у розвитку української національної справи тощо. Національне питання, що перебуває в центрі полеміки між двома українськими діячами, вперше покликало до життя більш-менш точно сформульовану ідею української національної незалежності. Для Грінченка тут ідеться, перш за все, про культурну незалежність і цілковите визволення від будь-якого російського впливу. На відміну від цього, концепція Драгоманова, сконцентрована на політиці, висуває ідею територіальної автономії, підкреслюючи інтернаціональний, космополітичний аспект політичної та культурної діяльності, та віддає перевагу російсько-українському співробітництву. У кінцевому наслідку погляди обох полемістів зближуються. Грінченко не так суворо судить програму радикалів, роблячи поступки у тому, що стосується негайного здійснення незалежності України, а Драгоманов пропонує згоду між націоналістами й гуманістами.

Дискусія Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова актуальна для нас передусім тим, що ці двоє видатних українців переконливо продемонстрували – можна й треба досягти компромісу між гуманістичним демократизмом і українським націонал-патріотичним рухом. У «Листах» Б. Грінченка можна знайти відповіді й на багато сучасних питань, які стоять перед українським суспільством. Наприклад, звідки виникає таке непривабливе явище як параліч волі українських мислячих людей. Грінченко відповідає на це питання однозначно: причина в недостатності солідарності українців, як людської, так і національної. «Ми до того не солідарні проміж себе, до того індивідуалістичні, що часом і найпростішого діла гуртом не можемо зробити. Скоро зійдемося до якого спільного діла, зараз уже й

починає виявлятися неоднаковість у поглядах, а далі і у вчинках. Найдрібніші питання ... викликають часом спірки, цілі дебати, немовби се була річ першорядної ваги. Дедалі – антагонізм проміж членами одного якого-небудь, навіть і невеличкого, гуртка, що стоїть коло якої праці, виявляється все більш та більш і доходить нарешті до того, що гурток сей розпадається, і діло гине». Саме звідси Грінченко робить гіркий і невтішний висновок: «Власне, у нас нема української інтелігенції, а є тільки нарізні українські інтелігенти» [3, с. 46-47]. Зрозуміло, що й тоді, й зараз, далеко не всі погодяться з цими словами, але хіба вже те, що ця Грінченкова думка викликає суперечки, не залишає байдужим – не є свідченням хоча б часткової його правоти?

Що ж робити й де знайти вихід із зачарованого кола, доволі точно описаного Грінченком: «... розрізненість у поглядах родить розрізненість у громадській діяльності, а розрізненість у громадському житті і через те необхідність до всього дорозомовуватися самотужки родить розрізненість у поглядах і т. д. без краю»? Як змінити принизливу для українців ситуацію, коли «отара, що живе тільки задля свого черева, все ж зостається у нас найдужчою і всьому дає тон»? Відповідь Грінченка така: треба зберігати в душі гуманний і національний ідеал (хай навіть з останніх сил), віру в добро і прогрес України. Не буде підстав для надій, доки українська інтелігенція (за невеликим виключенням) «... безвірна в найширшому розумінні сього слова, і на слова добро, правда завсігда можна тепер почути погордливе питання: а що таке добро, правда? Оця безвірність одбивається і на нашій національній інтелігенції, і оце є те зло, що з ним мусимо ми з усієї сили боротися». Друге, що необхідно – це викоренити «сервілізм, рабський дух, що примушував та й досі примушує наших земляків самих себе бити, щоб догодити начальству». Грінченко залишається вірним собі й аналізує першопричини цієї хвороби: «А тим це все погоджувалося, що в тодішньому вкраїнському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська (зауважимо – та й хіба тільки в тодішньому). Тодішнього інтелігента тягло і туди, і сюди – і до рідного краю,

і до «Станіслава на шию»; хотілось і рідному краю послужити, і того, від кого «Станіслав» той залежить, не прогнівити» [3, с. 59-60].

ЛІТЕРАТУРА

1. «Profession de foi» молодих українців // Правда: Місячник політики, науки і письменства. Річник 1893. – Львів, 1893. – Т. XVI-XIX. – Вип. XIVII-XIVIII.
2. Гермайзе О. Нарис з історії революційного руху на Україні. – Б.м., Б.р. – Т. 1. – 389 с.
3. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 37-145.
4. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова – К., 1991 – 155 с.
5. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 149-273.
6. Драгоманов М.П. «Програма» // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага–Нью-Йорк, 1937. – С. 148-151.
7. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 151-228.
8. Драгоманов М.П. Автобіографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 39-68.
9. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 428-482.
10. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 80-220.

11. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади» // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага–Нью-Йорк, 1937. – С. 93-147.
12. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 461-558.
13. Жуковський А. Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком. // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 18-30.
14. Заславский Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К., 1924. – 170 с.
15. Іванченко Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX в.). – К., 1971. – 221 с.
16. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 487 с.
17. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я Грицака. – К., 1994. – С. 299-347.
18. Міхновський М. Самостійна Україна. Програма Револуційної Української партії із 1900 року / Вступ В. Шаяна. – Лондон, 1967. – 32 с.
19. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К.: Вид ПАРАПАН, 2002 – 396 с.
20. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – 240 с.
21. Сохань П. Б.Д. Грінченко – М.П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 5-17.

22. Франко І. Галицьке українофільство // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 46. – К., 1985. – Кн.1. – С. 442-447.

23. Шаповал М. Михайло Драгоманов як ідеолог Нової України // Драгоманов М.П. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага–Нью-Йорк, 1937. – С. 31-55.